

Emperyalizm Karşıtı Bir İsim: Halil Hâlid Bey*

Meryem Üke

Çağdaş Türk düşünce tarihi çalışmaları içinde neden Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey? Onunla aynı toprakları paylaşmış insanlara bu şahsiyeti tanıtmak ve “Batı karşısında nasıl bir İslâm ve Türkiye olmalı?” sorusuna uygun şekilde cevap arandığı günümüzde, bundan bir asır önce Avrupa’da uzun yıllar kalmış ve çalışmalarda bulunmuş bir ilim ve fikir adamı açısından bu tartışmanın nasıl değerlendirildiğini görmek için.

Çalışmanın başında Halil Hâlid Beyin ailesi ve hayatı hakkında bilgi verilecektir. Sonrasında ise onun Batı hakkındaki düşünceleri *Hilâl ve Salib Münazaası* isimli eseri çerçevesinde tetkik edilmeye çalışılacaktır. Genel itibarıyla biyografik bir çalışma olan bu araştırma ile unutulmuş bir ilim adamımız olan Halil Hâlid Beyi bir nebze olsun tanıtabilmek, milleti ve vatani için bir ömür vermiş olan bir şahsa karşı ödenmiş ufak bir borç olarak görülür.

I. Halil Hâlid Beyin Ailesi

Çerkeş Şeyhizâde Halil Hâlid Bey, isminin başındaki nispetten de anlaşılacağı üzere Çerkeş şeyhi Çerkeşi Mustafa Efendinin torunlarından. Çerkeşi Mustafa Efendi, Halvetiyye tarikatının Şabaniyye’ye bağlı Çerkeşiyye kolunu kuran zâttır.¹ Büyük ve küçük oğlu yoluyla kendisinden sonra silsile devam etmiştir. Diğer oğlu Osman Vehbi yoluyla da İstanbul’da Çerkeşizadeler adıyla bir ulema ailesi meydana gelmiştir.²

Şeyh Mustafa Efendi, oğlu Osman Vehbi Efendinin daha çocuk sayılabilecek yaşta mutasavvıflıktan çok ilmi bir kişiliğinin oldu-

ğunu anlamış ve dönemin ilim merkezlerinden biri olan Ankara’ya göndermiştir.³ Oraya yerleşmesini Halil Hâlid Bey *Bir Türk’ün Hatıra Defteri (The Diary of a Turk)* adlı eserinde şu şekilde anlatmıştır:

“Dedem şehirde kimseyi tanımıyor ve ne yapacağını bilmiyordu. Bu türbeye (Hacı Bayram Veli Hazretlerinin türbesine) gitti. Veli’nin mezarı başında dua ettikten sonra derin bir tefekküre daldı ve uyuya kaldı. Rüyasında Veli’yi gördü. Veli ona ismini ve okuma-yazma bilip bilmediğini sordu. İkinci soruya tatminkâr bir cevap alamayınca, orada dedeme ders verdi. Uyandıktan sonra dedem dışarı çıktı ve hemen bitişikte bulunan medreseye girdi.”⁴

Bu medresede Osman Vehbi Efendi müderris oluncaya kadar kalır. Sonra da medresede ve çeşitli camilerde tefsir dersleri vermeye başlar. Osman Vehbi’nin ünü camilerde verdiği bu derslerle yayılır.

Sarayın ileri gelenlerinden bir zat, II. Mahmut’un sarayda verdiği bir düğün yemeğine Osman Vehbi’nin de davet edilmesini ister. Yemekte II. Mahmut, Osman Vehbi’nin dirayet ve ferasetini anlayarak ona şeyhülislâmlık ve şehzadelere Arapça dersi vermesini teklif eder. Fakat Osman Vehbi devlet işleriyle fazla içli dışlı olmak istemediğini padişaha uygun bir dille anlatarak, geri kalan günlerinde sadece uzun yıllar boyunca çalıştığı medreselerin ders-i âmlığının kendisine verilmesini ister. II. Mahmut bu isteğe ek olarak, medresenin bulunduğu araziye de gelecek nesillere miras kalacak şekilde Osman Vehbi Efendiye

* Bu çalışmanın ilk hâli, 3-4 Ocak 2004 tarihinde düzenlenen *Bilim ve Sanat Vakfı XII. Öğrenci Sempozyumu*’nda tebliğ olarak sunulmuştur.

1 M. İhsan Oğuz, *Şeyh Şaban-ı Veli ve Mustafa Çerkeşi*, İstanbul, Oğuz Yay., 1993, s. 171; Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, IV, s. 56; Abdülkerim Abdulkadiroğlu, “İki Vesika”, *AÜİFD*, XXVIII (1986), s. 338.

2 Oğuz, *a.g.e.*, s. 198; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yy.)*, İstanbul, İnsan Yay., 2003, s. 265; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri, I*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1333, s. 55.

3 Halil Hâlid Bey, *The Diary of a Turk*, Adam and Charles Black, Londra, 1903, s. 5; Oğuz, *a.g.e.*, s. 188.

4 *The Diary*, s.6.

bağışlar ve İstanbul ruusluğu da verir.⁵ Osman Vehbi Efendinin seksen iki yaşında vefatından (1860) sonra bu araziler Halil Hâlid Beyin babası Ahmet Refi'e miras kalır.⁶

Ahmet Refi' Efendi çok tutumlu bir insan olmadığı için tüm mallarını dağıtır; yalnız miras mallar kalır. Genç yaşta vefatından sonra (1878) bu mallar da Halil Hâlid Beye intikal edecektir.

Osman Vehbi Efendinin diğer oğlu ve Halil Hâlid Beyin amcası Mehmet Tevfik ise dönemin büyük kazaskerlerindedir. Ankara'da doğmuş ve tahsilini İstanbul'da yapmıştır. Tahsilini bitirdikten sonra nâib olarak seyahatlerde bulunan Mehmet Tevfik Efendi 1880'de Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye azalığı ile beraber Meclis-i Meşayih nazırlığına tayin olunmuştur.⁷ Halil Hâlid Bey, babasının vefatından sonra Mehmet Tevfik Efendi tarafından eğitime başlatılmıştır.⁸

II. Halil Hâlid Beyin Hayatı

A. Çocukluğu ve Eğitimi

Halil Hâlid Bey 1869 yılında Ankara'da doğmuştur. Babası yukarıda adı geçen Ahmet Refi' Efendi, annesi Hacı Refika Sıdika Hanımdır.⁹ Çok hareketli ve maceraperest bir yapıya sahip olan Halil Hâlid Bey, babasının vefatından sonra bir erkek disiplininin kurtulmanın verdiği rahatlıkla disiplin altına girmeyi gerektiren mahalle mektebine başlamak için annesiyle mücadeleye girmiş-

tir.¹⁰ Sonunda Halil Hâlid ile başa çıkamayan annesi çareyi Osman Vehbi Efendinin yardımcılarında birini devreye sokmakta bulur.¹¹ Bu yaşlı adamın zorlamasıyla Halil Hâlid mahalle mektebine başlar. Bir yıl sonra da rüştiyeye başlayan Halil Hâlid Bey, buradaki eğitimine on dört yaşına kadar devam eder.¹² Rüştiyeyi bitirdikten sonra, annesi onu Meclis'in Sultan tarafından feshe-dilmesinden dolayı bir süredir Ankara'da bulunan amcası Mehmet Tevfik Efendi ile birlikte İstanbul'a gönderir.¹³ Kendisi askerî bir okula gitmek istese¹⁴ de amcası Mehmet Tevfik Efendinin isteği üzerine Küçük Aya-sofya Medresesi'ne¹⁵ başlar. İki yılı amcasının yanında¹⁶, üç yılı da yatılı olmak üzere, medresede toplam beş sene eğitim görmüştür.¹⁷

Medreseye başladıktan üç sene sonra memleketine annesini görmeye giden¹⁸ Halil Hâlid Bey, kendi kasabalarına çok yakın bir yerde oturan İngiliz konsolosu ile tanışmış ve İngiltere ve İngilizler hakkındaki ilk bilgilerini o zaman elde etmiştir.¹⁹ Tatil sonunda tekrar İstanbul'a dönerek iki yıl boyunca fıkıh dersleri almış ve bu alanda ilerleme kaydetmiştir.²⁰ Bu iki yıldan sonra tatil için Beyrut'taki bir akrabasının yanına gittiğinde, burada mekteplerde eğitim görenlerin çeşitli görevlere atandığını görür. Bu seyahatinden döndükten sonra Mekteb-i Hukuk imtihanlarına girer ve başarıyla geçtiği sınavdan sonra Mekteb-i Hukuk'ta öğrenime başlar.²¹

5 *The Diary*, s. 11-12; Mehmet Tevfik, *Kasâid-i Tevfik*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1304, s. 47. Osman Vehbi Efendinin vefatından sonra Halil Hâlid'in babasına ve onun vefatından sonra Halil Hâlid Beye miras olarak II. Abdulhamid döneminde Halil Hâlid ve ailesinin 15 yıl mahkemelerde sürünmesine ve tüm mal varlıklarının harcanmasına sebep olacak araziler bunlardır.

6 *The Diary*, s.13.

7 *Kasâid-i Tevfik*, s. 48.

8 *The Diary*, s.47

9 Mustafa Uzun, "Halil Hâlid Bey", *DİA*, XV, 313.

10 *The Diary*, s. 24.

11 *The Diary*, s. 25.

12 *The Diary*, s. 32.

13 *The Diary*, s. 38.

14 *The Diary*, s. 87, 111.

15 *The Diary*, s. 98. Mehmet Tevfik Efendinin, Halil Hâlid'in medreseye gitmesini istemesinin sebeplerinden biri, Sultan'ın el koyduğu miras arazilere tekrar sahip olabilmektir. *The Diary*, s. 87.

16 *The Diary*, s. 39.

17 *The Diary*, s. 94.

18 *The Diary*, s. 97.

19 *The Diary*, s. 100.

20 *The Diary*, s. 102.

21 *The Diary*, s. 102.

Fakültenin son imtihanı zamanında askere çağrılır.²² Bu durumu hiç beklemeden Halil Hâlid Bey, çünkü medreseyi başarıyla bitirenler askerlikten muaf tutuluyordu,²³ yönetimle ilk sürtüşmesini yaşar.²⁴ Mekteb-i Hukuk'tan mezun olduktan sonra, Yıldız Köşkü'nde devlet memurluğuna başlar.²⁵ Ebuzziya Mehmet Tevfik'in matbaasında basılan eserler dikkatini çeker ve matbaada çalışmaya başlar.²⁶ Abdülhak Hamid ve İstanbul'a gelip giden birçok yabancı yazarla burada tanışma fırsatı bulur.²⁷ Halil Hâlid Beyin Mekteb-i Hukuk'ta okuduğu yıllar, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin okullarda faaliyetlerini artırdığı dönemlerdir.²⁸ Halil Hâlid Bey de bu dönemlerini Avrupa'ya karşı olan önyargılarının değiştiği ve Avrupa'ya ait her şeyi yüceltmeye başladığı dönemler olarak dile getirmektedir.²⁹ Bu yıllarda hem yukarıda bahsi geçen dedesinden miras kalan topraklara II. Abdülhamid yönetimi tarafından el konulması, hem de medrese eğitimi almış olmasına rağmen askere çağırılması nedeniyle yönetimle arası açılan Halil Hâlid Bey, Köşk'teki görevi sırasında Halife'ye muhalif davranışlarda bulunduğu için görevinden ayrılır.³⁰ Arkadaşları ile istişareden sonra İstanbul'dan uzaklaşmanın kendisi için daha güvenli olduğuna karar vererek Ankara'dan başlayan bir Anadolu seyahatine çıkar.³¹ Seyahat dönüşünde istihbaratçıların kendisini

ihbar edip tutuklanması endişesiyle İngiltere'ye gitme kararı verir.³² Bunun üzerine yine Ebuzziya Mehmet Tevfik'in matbaasında tanıştığı *The Times* gazetesi muhabiri bir İngiliz'in³³ yardımı ile 1894 yılı Mayıs ayı başında gemiyle İngiltere'ye gider.³⁴

B. İngiltere Hayatı

Halil Hâlid Bey çok kötü bir deniz yolculuğu sonunda İngiltere'ye varır.³⁵ İngilizcesinin yetersizliği nedeniyle çok zor günler geçiren Halil Hâlid Bey, Ebuzziya Mehmet Tevfik'in yazdığı tavsiye mektubu ile o sırada Londra'da bulunan Abdülhak Hamid'le yakınlık kurmuş ve Londra'da onun yardımları ile bir nebze rahat etmiştir.³⁶

Ailesine tahsis edilmiş olan toprakların geri verilmesi için Abdülhamid'e bir mektup yazar.³⁷ On beş gün sonra Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Rüstem Paşa'ya³⁸ mâbeyinden gelen emir üzerine 1894 Ağustosunun başlarında Türkiye'ye geri döner. Abdülhamid aleyhine herhangi bir teşebbüste bulunmadığını ispat ettiği taktirde kendisine hiçbir zarar gelmeyeceği, ellerinden alınan toprakların da geri iade edileceğine Abdülhak Hamid'in de ısrarlarıyla ikna olan Halil Hâlid Beye Saray tarafından casusluk teklif edilir.³⁹ Bu dönemde kendisine verilen sözlerin tutulmayacağını düşünür ve Kasım 1894'te İngiltere'ye geri döner.⁴⁰

22 *The Diary*, s. 110.

23 *The Diary*, s. 110.

24 *The Diary*, s. 111.

25 *The Diary*, s. 144. Halil Hâlid Bey, Köşk'te görev yaptığı bölüm, Sultan'ın makamından uzak olduğu için ayrıca memnuniyetini de ifade eder. s. 145.

26 *The Diary*, s. 148.

27 Abdülhak Hamid'in, 31 Mart 1931 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*'ne gönderdiği mektup, "Halil Hâlid Merhumun Cenazesi Hürmetle Defnedildi", s. 3.

28 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük: 1889-1902*, İstanbul, İletişim Yay., 1985, s. 96; *The Diary*'de de Halil Hâlid Bey O dönemdeki Jön-Türk faaliyetlerinden bahsetmektedir, s. 191-195.

29 *Hilâl ve Salib*, s. 4.

30 *The Diary*, s. 204.

31 *The Diary*, s. 211.

32 *The Diary*, s. 224.

33 İngiliz'le tanışması için bakınız: *The Diary*, s. 148;

34 "Halil Hâlid Bey'in İstifası", *Sırat-ı Müstekîm*, VI/149, s.304, (17 Recep 1329-30 Haziran 1327); *The Diary*, s. 211.

35 *The Diary*, s. 238.

36 *The Diary*, s. 242. Abdülhak Şinasi, "Halil Hâlid", İstanbul, *Hakimiyeti Milliye*, 10 Eylül 1931, s. 2.

37 *The Diary*, s. 251.

38 *The Diary*, s. 252.

39 *The Diary*, s. 262.

40 *The Diary*, s. 269; *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, Haz. İnci Enginün, İstanbul, Dergâh Yay., 1994, s. 268.

İngiltere'ye ikinci gidişinden sonra Selim Faris'in kurduğu *Hürriyet* gazetesinde bazı makalelerin tashihi ve gazetelerden kesilen parçaların tercümesini yapmak üzere çalışmaya başlar.⁴¹ Gazetede çalıştığı dönemde Osmanlı yöneticilerinden gizlice para da almaktadır.⁴² Daha sonraki dönemlerde İngiliz gazetelerinde Osmanlı Devleti'ni yakından tanıtan yazılar yazmıştır.⁴³

1897 yılında Londra'daki Osmanlı elçiliğine konsolos yardımcısı olarak tayin edilir. Londra konsolos vekili sıfatıyla II. Abdülhamid'e Basra körfezi hakkında 23 Şubat 1313 (7 Mart 1898) tarihinde bir rapor sunar. Bu rapor Halil Hâlid Beyin siyasî meselelere olan vukufunu göstermesi ve İngiltere'nin bölge hakkındaki emellerini çok iyi tesbit etmesi bakımından önemlidir.⁴⁴ Raporu hazırladıktan bir süre sonra Londra'daki Osmanlı sefir ve konsolosu aleyhine Türkçe bir risale neşretmesi üzerine görevinden alınır.⁴⁵

Bu yıllarda Abdülhak Hamid vesilesiyle tanıştığı E. J. Wilkinson Gibb'in kaleme aldığı *A History of Ottoman Poetry (Osmanlı Şiir Tarihi)* eserine müellifin ölümünden sonra bir mukaddime yazmıştır. Thomas W. Arnold ile de yakın dostluk kuran Halil Hâlid Bey, onun

The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith isimli eserinin ikinci baskısına yardım etmiş ve sonra bu eseri *İntişâr-ı İslâm Tarihi* adıyla Türkçe olarak neşretmiştir.⁴⁶ Gibb vasıtasıyla tanıştığı E. G. Browne'in yardımıyla Cambridge Üniversitesi Special Board of Indian Civil Service (Hindistan Memurîn Araştırmaları Dairesi)'de Türkçe hocalığına başlar (1902). Cambridge Üniversitesi'nde ders veren ilk Türk hoca olan Halil Hâlid Bey, bu görevini daha sonra Foreign Service Students Comitte (Dış Hizmetler Okulu) ve Board of Oriental Studies (Şarkiyat Araştırmaları)'te sürdürür. Ayrıca Cambridge'de bulunduğu dönem zarfında (1902-1911) Royal Asiatic Society of Great Britain and İrland (İngiltere ve İrlanda Kraliyet Asya Derneği)'da üye olarak bulunmuştur. 1902 yılında Cambridge Pembroke College'de yüksek lisans (Master of Arts) unvanı almıştır. Yine bu yıllarda Halil Hâlid Bey siyasî hukuk eğitimi de almıştır.⁴⁷

Londra'da bir cami yapılması için teşebbüse geçen Halil Hâlid İstanbul gazetelerinde kampanya başlatarak para toplamaya çalışır.⁴⁸ 1904'te on üç ay kadar devam eden Mısır ve Sudan seyahatine çıkar. Buralarda

41 Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, Çeltüt Matbaası, 1959, s. 220; Halil Hâlid, Selim Faris ile hiçbir fikri yakınlığı olmadığını belirtmektedir, bakınız: Şükürü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük: 1889-1902*, İstanbul, İletişim Yay., 1985, s. 96-98. dipnot, Halil Hâlid bu konuda şu yorumu yapmaktadır. "Cevabnamenizde Selim Faris lakırdısı vardır. Benim mektubumda o babda bir ima var idi. Belki hatırlarsınız mumaileyh ile kat'iyyen iştirak-i efkârım yoktur. Şu kadar ki gazetesinin intişârı O'nun nokta-i nazarından değil, kendü arzu-i hâlis ve vatanperverânemin husûlüne medar olacak esbâbtan telâkkî ettiğim için..." b kz. Halil Hâlid Beyden-Ahmet Rıza Beye, Konsigton-Londra, 9 Eylül 1895 tarihli mektup, Ahmet Rıza Bey özel evrakı, özel arşiv.

42 Hanioglu, s. 100, 120. dipnot:[Antopulo Paşadan-]Tahsin Beye 5 Teşrin-i evvel 312 (1896). Londra b. Arşivi. K. 319 (2). BBA-BEO/Hariciye Refi, 184-5/40,958, (4 Eylül 1313)/75540. Hanioglu ayrıca burada Halil Hâlid Beyin ilerleyen zamanlarda Saray açısından ehemmiyet atfedilen bir yemin metnini de imzaladığını yazmıştır. Yeminin metni: "Suret-i Tahlif, Ba'dema *Hürriyet* gazetesine muharrirlik etmeyeceği gibi bedhâhâne bir surette neşriyatta bulunan diğer gazeteler muharrirliklerinde bulunmayarak zât-ı akdes-i hümayûn hazreti hilafet penâhiye ve devlet-i aliyyelerine sadakat[la] ifa-yı vazife edeceğimi ma'el-kasem vaad ederim..." Antopulo Paşadan Tahsin Beye, Londra, 17 Temmuz 1897, tarihli yazının eki. Karşılık, Tahsin Beyden Antopulo Paşaya, 15/27 Haziran 1897. Londra B. Arşivi.

43 "Halil Hâlid Beyin İstifası", VI/149, s. 304; Halil Hâlid Bey, "Abdülhak Hâmid'in Gayr-i Münteşir Mektupları", *Mihrap*, nr. 11, 1340, s. 333; "Dahiliye Sefaretine...", BOA, HR-SYS, 2857/84, 28-10-1895. "Mousieur le Ministre", BOA, HR-SYS, 2757/8. Gladstone'nun İslâm'a yaptığı eleştirilerine karşı yazılan bu mektupta Glodstone'nun cevabı da mevcuttur.

44 Mustafa Uzun, "Halil Hâlid Bey", *DİA*, s. 313.

45 *Abdülhak Hamid'in Mektupları II*, Haz. İnci Enginün, İstanbul, Dergâh Yay., 1995, s. 596; sefirligi döneminde maaşının artırılmasını istemiş, artırılmadığı takdirde Sultan'a muhalif olan Mahmut Paşa'nın grubuna katılacağını bildirmiştir, BOA, YPRK-EŞA, 35/66, 29 Muharrem 1318.

46 Ahmed İhsan, "Halil Hâlid Merhum", *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1931, s. 4. Halil Hâlid Beyin bu mukaddimesi *Sırat-ı Müstakîm*'de de yayınlanmıştır., "Eş'ar-ı Osmanîye Tarihi hakkında", II/41, s. 226-230 (28 C. evvel 327-4 Haziran 1325).

47 "Halil Hâlid Beyin İstifası", *Sırat-ı Müstakîm*, VI/149, s. 304.

48 "Halil Hâlid, Âlem-i İslâm:İngiltere'de Teşebbüsât-ı İslâmiye", *Sırat-ı Müstakîm*, IV/81, s.51, (11 Mart 1325-12 R. evvel 1328).

Londra'da yapılacak cami için yardım çalışmalarını sürdürür. 1905'te Cambridge Üniversitesi adına XIV. Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılmak üzere Cezayir'e gider. 30 Eylül 1911 yılında Türkiye'ye dönmek için Cambridge Üniversitesi'ndeki görevinden ayrılır.⁴⁹

C. Yurda Dönüş

İngiltere'den nihai dönüşünü yapan Halil Hâlid Bey, Nisan 1912'de İttihat ve Terakkî Fırkası Ankara mebusu olarak Meclis-i Meb'ûsan'a girer. Bu mecliste Encümen-i Maarif reisliği yapmış ve Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kânunu'nun çıkarılmasında önemli rol oynamıştır. Meclisin 4 Ağustos 1912'de feshi üzerine siyasî hayattan ayrılır.

Haziran 1913'te teklif edilen Bombay başkonsolosluğu görevini kabul eden Halil Hâlid Bey, Hindistan'a gider.⁵⁰ Burada, İngiltere'de iken Hindistan Müslümanlarıyla temaslarda bulunmasının ve eserlerinin birçoğunun Urduca'ya tercüme edilmesinin avantajıyla verimli çalışmalar yapmıştır.⁵¹ Mayıs 1914'te istifa edip İstanbul'a döndüğünde Hint Müslümanları yüzlerce mektup göndererek Halil Hâlid Beyin vazifesinde kalmasını istemişlerdir.⁵²

1922'de İstanbul Dârü'l-fünûnu Edebiyat Fakültesi'ne tayin edilen Halil Hâlid Bey, daha sonra İlahiyat Fakültesi'nde Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası muallimi olarak görevine devam eder. Burada Müslüman milletlerin etnografyası, İslâm felsefesi, antropolojiye giriş gibi dersler okutur.⁵³ Ayrıca Mekteb-i Harbiye'de İngilizce dersleri verir. Ömrünün son dönemlerinde tekaüt yaşa geldiği söylenilerek Harbiye'deki derslerine son verilmiştir. Darü'l-fünûn'da da birtakım müşkülâta maruz kalmıştır. Müderrislik maaşı bir aileyi geçindiremiyor, hayatını terfi edecek başka bir şey de bulamıyor, yoksulluk çekiyordu.⁵⁴ Halil Hâlid Bey, rahatsızlığı sebebiyle ölümünden birkaç ay önce doktorların sıcak ik-

lim tavsiyesi üzerine Said Halim Paşa'nın oğlu ve kendisinin talebesi olan Halim Beyin yardımıyla Kahire'ye gitmiş fakat hastalığının artması üzerine İstanbul'a dönmüştür.⁵⁵ Son nefeslerini bir ömür boyunca yabancıların haksızlıklarından ve vataniyle İslâmiyet'in hariçte maruz kaldıkları haksız hücumlara karşı müdafaayı bir borç bildiği topraklara saklamış gibi, İstanbul'a gelişinin ertesi günü 29 Mart 1931'de vefat etmiştir.

En yakın dostlarından Abdülhak Hamid vefatından duyduğu üzüntüyü *Cumhuriyet* gazetesine gönderdiği mektupta şu şekilde ifade etmiştir:

"... muhtasaran diyeceğim ki, benim bu pek kıymetli ve çok kabiliyetli vatandaşım ömrü içinde bugün bile mesut olmamıştır. Ve son zamanlarda mahdut bir saadeti hal nail olmak üzere iken terki hayat etmiştir. Halil Hâlid vaktiyle bir makarrı istibdat olan memleketinden kaçarak hür İngiltere'ye iltica etmiş olduğu gibi şimdi de sanki rahat yüzü görmediği dâr-ı fenâdan girizân olarak dâr-ı sukûnu bekaya sığınmış bulunuyor.

Metin ve mekin bir vatan ve millet muhibbi ve pek kuvvetli bir seciye sahibi olan bu zat diyebilirim ki, bu meziyyâtının mükâfatını yalnız kendi vicdânında görmüştür.

Hali hayatında zayıttan olan Halil Hâlid için hini vefatında ne demeli bilmem? Ziya ender ziya!"⁵⁶

Vefatının ertesi günü, Merkez Efendi Kabristanı'na defnedildiği 30 Mart 1931 günü, bütün Darü'l-fünûn şubeleri tatil edilmiştir.⁵⁷

III. Eserleri

Halil Hâlid Bey, Avrupa'da Türkiye'yi en çok yanlış anlayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun meseleleriyle de yakın irtibatı bulunan ülkenin İngiltere olduğunu düşündüğü

49 "Halil Hâlid Beyin İstifası" VI/149, s. 304.

50 S. Tanvir Wasti, *Middle Eastern Studies*, Vol. 29, No.3, July 1993, s. 559-579.

51 S. M. Tevfik, "Hindistan Müslümanları ve Halil Hâlid Bey", *Sebilürreşad*, XII/299, s. 242-243 (10 Recep 1332-22 Mayıs 1329).

52 Azmi Özcan, *Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere: 1877-1914*, İstanbul, İSAM Yay., 1992, s. 244-245.

53 Hamit Er, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Hoca ve Yazarları*, Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi, İstanbul, 1993, s. 19.

54 Abdülhak Şinasi, *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Eylül 1931, s. 2.

55 Abdülhak Şinasi, *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Eylül 1931, s. 2.

56 "Halil Hâlid Merhumun Cenazesi Hürmetle Defnedildi", *Cumhuriyet*, İstanbul 31 Mart 1931, s.3.

için⁵⁸ eserlerini genelde İngiltere-Osmanlı ilişkileri doğrultusunda kaleme almıştır.

Batı'ya İslâm'ı anlatmak ve Batı'nın İslâm'a yaptığı saldırılara karşı koymak için çeşitli eserler kaleme alan Halil Hâlid Beyin eserleri şu başlıklar altında tanıtılmaya çalışılacaktır:

A. Telif Eserleri⁵⁹

1. *The Diary of a Turk* (Adam and Charles Black, London 1903): Halil Hâlid, gençlik dönemiyle ilgili hatıralarını anlattığı bu kitabını E. J. Gibb'e ithaf etmiştir. Eserde, çeşitli Osmanlı adet ve geleneklerinin yanında devrin siyasi havası ve II. Abdülhamid yönetiminin kısıtlamalarıyla ilgili anekdotlar da yer almaktadır. Halil Hâlid bu eserini "İngilizcede Osmanlılık alemine dair tamamıyla Osmanlı nokta-i nazarından yazılmış ilk eser" şeklinde nitelendirmektedir.⁶⁰ Eser, *Türkönki Mu'aşeret ve Ek Türk kâ Raznamçe* (Lahor, 1906) adlarıyla Urducaya tercüme edilmiştir.

2. *Study in English Turcophoia* (London 1904)⁶¹: Bu eserde İngiltere'de Türklük ve İslâmiyet aleyhinde propaganda yapan çeşitli gruplar incelenmiştir. Halil Hâlid'e göre Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan tebaayı kendi gayeleri için kullanan Avrupalı güçlerin bu devleti hedef seçmelerinin nedeni, Türklerin İslâm'ın en sadık savunucuları olduğunu bilmeleri ve onları emperyalist emellerinin yayılmasında en büyük engel olarak görmeleridir. Osmanlılar en iyi idarecilere sahip olsalar bile Avrupa'da Türk düşmanlığının sona ermeyeceğini, yabancıların önyargılarının değişmeyeceğini, ancak asırlardır Avrupa'nın birleşik güçlerine karşı savaşan Türk milletinin mücadeleye devam etmesinin gereğini anlatır. Halil Hâlid bu eserini şu şekilde tanıtır:

"Mufassal bir eserdir. 1904 senesinde İngilizce hasımây-ı Siyasiyye-i Osmaniye'ye

karşı yazılmıştır. Siyasiyyûn mûmâ ileyhimin insaniyet ve medeniyet perdesi altındaki meslek-i sahtekerânelerini istihza ile tenkîd eder. İsim verilmeden İngiltere'de bir cemiyet tarafından (Londra' daki Cemiyet-i İslâmiye)⁶² ihda edilmiştir."⁶³

Eser, *Heybet-i Türkî* (Kalküta, 1905) adıyla Urducaya, *La Turcopia des Impérialites Anglaises* (Bern, 1919) adıyla Fransızcaya tercüme edilmiştir. Muhtemelen Türkçe olarak da basılan eserin Türkçe nüshalarına ulaşamamaktayız.

3. *Cezayir Hâtıratından* (Matbaa-i İctihad, Kahire, 1906): Bu eserinde Halil Hâlid Bey 1905'te Cambridge Üniversitesi adına katıldığı Cezayir'deki XIV. Şarkiyatçılar Kongresi'ndeki intibalarını, Cezayir'in ve genel olarak Osmanlı Devleti'nin durumunu, hilâfet meselesi ve Türk-Arap ilişkileri konusundaki düşüncelerini ortaya koymaktadır. Kahire'de çıkan Türk Gazetesinde yayımlandıktan sonra Abdullah Cevdet'in teşvikiyle kitap haline getirilmiştir.

4. *The Crescent Versus the Cross* (London, 1907)⁶⁴: Halil Hâlid'in Batı emperyalizmi konusundaki görüşlerini anlattığı en önemli eseridir. Eser Batılılara karşı İslâm dünyasını savunmak, Müslümanların Batı medeniyeti hakkındaki düşüncelerini ifade etmek ve bu medeniyeti eleştirmek amacıyla kaleme alınmıştır. Avrupa ve İslâm dünyasında büyük yankı uyandıran kitap hakkında altmıştan fazla gazete ve dergide yayım yapılmıştır.⁶⁵

5. *Hilâl ve Salib Münâzaası* (Matbaa-i Hindiyeye, Mısır, 1325/1907): *The Crescent Versus the Cross*'un bazı değişikliklerle yayımlanmış Türkçe tercümesidir. Halil Hâlid eserin önsözünde, bu tercümenin yayınlanmasında İslâmi hamiyeti pek yüksek bir zâttan bahseder, fakat bu zâtın kim olduğunu açıklamaz. Eser Urduca, *el-Hilâl ve's-Salib* adıyla Arapça, *Hilâl ve Salib Kavgası* (Bedir Yay., İstanbul, 1975) ve *Hilâl ve Haç Çekişmesi* (TDV, Anka-

57 "Darü'l-fünûn' un Tazimi", *Cumhuriyet*, İstanbul 31 Mart 1931, s.3.

58 *The Diary*, s.1.

59 Bu bölümde T. Wasti'nin makalesinden faydalanılmıştır, "Halil Hâlid:Anti-imperialist Muslim Intellectual", *Middle Eastern Studies*, Vol. 29, No. 3, July 1993, ss.559-579.

60 Halil Hâlid Bey, *Cezayir Hatıratından*, Kahire, Matbaa-i İctihad, 1906, s.1.

61 Basım yeri kaydı belirtilmemiş.

62 Mıhrap, nr. 8, 1340, s. 235.

63 *Cezayir Hatıratından*, s. 1.

64 Basım yeri kaydı belirtilmemiş.

65 Halil Hâlid Bey, *Hilâl ve Salib Münâzaası*, Mısır, Matbaa-i Hindiyeye, 1907, s. 215-217.

ra, 1997) adlarıyla sadeleştirilerek yayımlanmıştır.

6. *Panİslâmische Gefahr* (Berlin, 1918)⁶⁶: *Neue Rundschau* mecmuasında Mart 1919 tarihli nüshasında başmakale olarak yayımlandıktan sonra risâle halinde basılmıştır. Eserde İslâm Dünyasının müdafaası yapılmaktadır.

7. *Türk ve Arap* (Matbaatü'l-Hitaye, *el-Arap ve't-Türk*, Kahire, 1912): Türkçesi ve Arapçası birlikte yayımlanan eser, Halil Hâlid'in XX. yüzyılın başlarında Türk-Arap ilişkilerinde tartışılan Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılması, hilâfet ve Arap dili gibi konularla ilgili değerlendirmelerini ihtiva eder. M. Ertuğrul Düzdağ tarafından sadeleştirilen eser, müellifin hayatı ve çalışmaları hakkında bir giriş eklenerek Arapça ve Osmanlıca aslıyla birlikte *Türk ve Arap* (İstanbul, Selam Neşriyat, 1994) adıyla yayımlanmıştır.

8. *Fusûl-i Mütenevvia I, İslâm ile Nasraniye-tin Münâsebât-ı Asliyesi* (Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1326): II. Meşrutiyet'ten sonra *Fusûl-i Mütenevvia* genel başlığı altında dört risale yayımlayan müellif, bu ilk risalede Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerin tarihi ve o günkü durumu üzerinde durmaktadır. Halil Hâlid'e göre Avrupalıların dünya hakimiyeti mücadelesinde karşılıklarına çıkan en önemli engel Müslümanlar ve Müslümanlık olduğundan Batı dünyası İslâm'ı ve Müslümanları hedef almıştır.

9. *Fusûl-i Mütenevvia II, Türkler ile İngilizlerin İlk Teması* (Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1326): Eserde bu temanın Yıldırım Bayezit devrindeki Haçlı seferleri sırasında meydana geldiği anlatılmaktadır. Kitap, İngilizlerin Osmanlılara karşı olan geleneksel düşmanlığını ortaya koyması bakımından önemlidir.

10. *Fusûl-i Mütenevvia III, Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbir-i Siyâsiyyesi* (İstanbul 1326)⁶⁷: Bu risalede bir taraftan Kanûnî Sultan Süleyman'ın siyasi ve askerî dehası anlatılmakta, diğer taraftan Rodos seferinin Avrupa ve özellikle İngiliz kaynaklarındaki akisleri dolayısıyla Osmanlı-İngiliz münasebetlerinin bir başka yönüne dikkat çekilmektedir.

66 Basım yeri belirtilmemiş.

67 Basım yeri belirtilmemiş.

68 Basım yeri belirtilmemiş.

11. *Fusul-i Mütenevvia IV, Şehzâde Cem Vak'asında Mes'ele-i Hamiyet* (Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1327): Halil Hâlid bu küçük eserde Şehzâde Cem olayı hakkında Batı kaynaklarına dayalı bilgiler verirken Osmanlı-Avrupa münasebetleri meselesini de ele almaktadır. Müellifin, L. Thuasne'nin Cem Sultan meselesi hakkında en önemli kaynak olan *Djem Sultan étude sur la question d'orient a la fin du XV siècle* (Paris 1892) adlı eserinden ilk defa bahsetmiş olması önemlidir.

12. *Bazı Berlin Makâlâtı* (Berlin, 1918)⁶⁸: Müellifin sosyoloji ve eğitim konularına dair makalelerinden meydana gelen bir risaledir.

13. *The British Labour and the Orient* (St. Stamempfli, Bern, 1919): Halil Hâlid bu eserinde, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İşçi Partisi'nin kurulması ile İngiltere'de politika durumunun değişebileceğini ve işçilerin iktidara gelmesiyle İngiliz idaresi altındaki kolonilerin daha iyi şartlara ve sonunda bağımsızlığa kavuşabileceklerini söyler.

14. *Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği* (Yeni Matbaa, İstanbul, 1341/1922): On makeden oluşan eserin ilk altı makalesinde Türk-İngiliz ilişkilerine temas etmekte, bu ilişkilerin tarihi seyri ve İngilizlerin emperyalist emelleri üzerinde durulmaktadır. Diğer makalelerde Türk-Hint Müslümanları arasındaki münasebetler, Türk-Mısır ilişkileri ve Türklerle Arapların birbirinden ayılması konusu işlenmektedir.

15. *Die Sklavenei Unter Der Islam voelkern und Ihre Europaeischen* (Pass, Berlin, 1917).

16. *A Catalogue of the Prented Muslim Boks in the Cambridge University Library*: Halil Hâlid'in bu eseri yayımlanmamıştır.

B. Tercümeleri

1. *İntişâr-ı İslâm Tarihi* (Yeni Matbaa, Sebilürreşad Kitaphanesi, İstanbul, 1343): Halil Hâlid bu eseri Thomas W. Arnold'dan tercüme etmiştir. Asıl adı *The Preaching of Islam* olan bu eseri 1913 yılında yapılan ilaveli ikinci baskısından dipnotlarını azaltarak, miladi tarihlerin hicrilerini gösterip ayetlerin meallerini vererek sade bir dille tercüme etmiştir. Eser Hasan Gündüzler tarafından

sadeleştirerek yeniden yayımlanmıştır (Ankara, 1971-1982).

2. *Her Günkü Hayatın İktisadiyatı* (Vatan Matbaası, İstanbul, 1926): Henry Penson'dan tercüme edilmiştir.

3. *Mübtediler için Tacirliğin Mebâdîsi* (İstanbul, 1926): M. Clark'tan yapılan bu tercüme İTO tarafından neşredilmiştir.

4. *Maişetimizi İstihsal Hergünkü İktisadiyâta İbtidai Bir Medhal* (Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1341): Fynes Philkyngeon'dan tercüme edilmiştir.

C. Yazılarının Yayımlandığı

Gazete ve Dergiler

1. *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-Reşad*: Bu gazetede Halil Hâlid'in yirmiden fazla yazısı yayımlanmıştır. *Sebîlü'r-Reşad*'daki yazılarında Ç.Ş.Z. imzasını kullanmıştır. Bu yazılarının listesi için Abdullah Ceyhan'ın *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-Reşad Fihristi*'ne bakılabilir.⁶⁹

2. *Servet-i Fünûn*: Burada yazıları Horasanî müstearıyla yayımlanmıştır.⁷⁰

3. *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*: Burada yayımlanan yazılar daha çok Darülfünûn'da verdiği derslerle bağlantılı olarak Müslüman milletlerin etnografyası ve antropolojisiyle ilgilidir.⁷¹

4. *Die Islamische Welt*: Abdülaziz Çaviş tarafından Osmanlı Devleti'nin desteğiyle 1916'da Berlin'de neşredilmeye başlanan dergide İslâmiyet ve İslâmiyet'in Hıristiyanlık ile olan ilişkisiyle ilgili makaleler kaleme almıştır.⁷²

Meşrutiyet'ten önce yurtdışında bulunduğu

dönemlerde de İttihat ve Terakkî'nin yayın organlarından olan ve Avrupa'da yayın yapan *Meşveret* ve *Osmanlı* ile Mısır'da yayın yapan *Türk* gazetelerinde yazılar yazmıştır. Bu yazılarının bazılarında "İstibdatta istimâli ferâiz-i ihtiyattan" şeklinde müstear isim kullanmıştır.⁷³

Halil Hâlid Bey, ayrıca *The Times* başta olmak üzere pek çok yabancı gazete ve dergiye de İslâm'a yapılan saldırılara cevap vermek için mektuplar göndermiştir.⁷⁴

Türkçe, İngilizce, Almanca eserler kaleme alan Halil Hâlid Bey bunların yanında Urduca, Arapça, Farsça ve Fransızca da bilmektedir.

IV. Halil Hâlid Beyin Düşünce Sistemi

Halil Hâlid Bey İslâmcılar içinde Said Halim Paşa, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Abdürreşid İbrahim gibi Avrupa ve dünya ahvaline vâkıf olmuş nadir isimlerdendir.⁷⁵ Kendisinin bir Müslüman Türk olduğunun her an ve her yerde şuurunda olan bir şahsiyettir. Abdülhak Şinasi onun bu özelliğiyle ilgili Halil Hâlid Beyin daima yabancıların haksızlıklarından ve aşağılamalarından, vatanının ve İslâmiyet'in hariçte maruz kaldıkları haksız hücumlardan nefret ettiğini, esasen kale alınabilecek bütün eserlerinin de bu yolda birtakım müdafaanamerler olduğunu söylemektedir.⁷⁶

Kendisi de *Hilâl ve Salib Münazaası* isimli eserinin İngilizce baskısının önsözünde kitabı yazma amacını şu şekilde ifade etmektedir:

69 Abdullah Ceyhan, *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-Reşad Mecmuaları Fihristi*, Ankara, 1991, s. 114-115.

70 Necati Güneyceli, "Servet-i Fünûn'daki Horasanî Müstearı Kimindir?", İstanbul, *Dergâh*, sy. 26, 1992, s. 7.

71 Hamit Er, *İstanbul Dârülfünûnu İlahiyat Fakültesi Hoca ve Yazarları*, İstanbul, 1993, s. 137, 155-157.

72 Murat Çulcu, "İki Ülkenin Unuttuğu Bir Dergi: Die Islamische Welt (İçindekiler)", İstanbul, *Müteferrika*, sy. 2, 1994, s. 193-208.

73 Halil Hâlid, "Abdülhak Hamid Beyin Gayr-i Münteşir Mektupları", *Mihrab*, nr.: 11 (1340), s. 331. Bu gazeteler hakkındaki düşüncelerini yine aynı yerde şöyle dile getirmektedir: "Acaba bu faaliyet-i neşriye niçindi? Bu neşriyât bir menfaat-i maddiye mukabilinde vuku bulmuyordu. Hâricte münteşir bu Türkçe cerâidin devamına himmet eden zevât -daha çok zamanlar sağ kalsınlar- hala ber-hayattırlar; İstanbul'da da sakin-dirler. Bunlar pekâla bilirler ki o vakitki tarz-ı tefekküre göre bu faaliyet bir suretle hâdim-i nâs bulunabilmek hevesinden ileri geliyordu. Bu meslek-i faaliyeti o vakitler müdafa etmek mümkün idi. Lâkin ekser geceleri gebe olan maşuk-ı İslâm'da görülen hadisât ve tahavvülât-ı mütetâbia mesâlik ve işkâl-i faaliyet hakkındaki tarz-ı tefekkürâtuda alt üst ediyor. Binâen aleyh şimdi birisi çıkıp da "Kim etti sana o kârı teklif" diye bir suâl-i istihfâf îrâd etse cevabından âciz kalırım. Meğer o sürekli mübahesât, ihtarât ve müdafaât hep zâyi edilen emeklerden imiş."

74 Aynı yer.

75 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*, İstanbul, Dergâh Yay., 2001, s. 24.

76 Abdülhak Şinasi, *Hakimiyet-i Millîye*, 10 Eylül 1931, s. 2.

“Bu sayfaları yazmaktaki amacım, ilk planda Müslüman Doğu'nun davasını savunmak, ikinci planda da Batı Medeniyeti hakkındaki bazı düşünceleri Müslüman bakışından ortaya koymaktır.”⁷⁷

Aslında Halil Hâlid Beyin tüm çalışmalarını bu cümle en iyi şekilde anlatmaktadır. O eserlerinin büyük çoğunluğunu bu hedef doğrultusunda kaleme almıştır. Bunun sebebini de yine kendi cümlelerinden aktaralım:

“Sınıf-ı ilmiyeden kadim bir aileye mensup olduğum için terbiye-i evveliyem pek dindârâne idi. Sınıf-ı ilmiyeye merbutiyeti bırakıp da Devlet-i Osmaniye'nin mekâtib-i âliyesinden birisine girdiğim zaman ise ekser gençlerimizde olduğu gibi benim fikrimde dahi Avrupa'ya ait olan her şeyi i'zâm ile takdir etmek i'tiyadı husûl bulmuş idi. Fakat İngiltere'de on dört senelik ikâmetim ve Avrupa'nın bilâd-ı muhtelifesinde defaatle seyahatim ve Cambridge Daru'l-Fünûnu'ndaki mevkiim neticesi olarak anladım ki, Avrupay-ı Nasrânî'nin ulviyet-i medeniyeti hakkındaki zehâb-ı ibtidaiyem pek yanlış imiş.”⁷⁸

Bu cümlelerinden de anladığımız gibi, ailesinden aldığı dinî eğitimden sonra Mekteb-i Hukuk'ta eğitim aldığı sıralarda dönemin gençlerinde görüldüğü gibi Avrupa'yı her şeyiyle yüceltme alışkanlığında olan Halil Halid Bey, Avrupa'da bulunduğu yıllarda Müslüman Doğu ile Hıristiyan Batı arasındaki farkı en iyi şekilde gözlemlene fırsatı bulmuş ve durumun ilk zamanlarda düşündüğü gibi olmadığını anlamıştır. Bundan böyle eserlerini, önceden kendisinin de içinde bulunduğu Avrupa'ya ait her şeyi büyük görme alışkanlığına sahip olanlara, Avrupa'nın iç yüzünü Müslüman bakış açısıyla sunmak ve Batılılara karşı Müslüman Doğu'nun davasını savunmak için kaleme almaya başlamıştır.⁷⁹ Bu hedef doğrultusunda ele aldığı yazılarında kullandığı üslup da dikkat çekicidir. Halil Hâlid Bey, *Hilâl ve Salib Münazaası* ad-

lı eserini temelde Avrupa medeniyetinin aleyhine yazmış olmasından ve Avrupa medeniyetini yüceltmenin bizde pek çok kimşenin hissiyatını zehirlemiş bir frengi illeti olmasından dolayı, eserin okunması sonrasında vukû bulacak tenkitlerin bazılarının sert olacağını söylemektedir. Aynı zamanda Halil Hâlid kendisine bu sert eleştirileri yöneltecek kişilerin en az kendisi kadar tecrübeye sahip olması şartını ileri sürmektedir.⁸⁰ Bunun yanısıra Avrupa medeniyetini tenkit ederken ortaya koyduğu metodun daima iftira ve kaba hakaretlerle karakterize olan düşmanların benimsediği metottan tamamen farklı, metotları ve kurumları tenkit eden ve hiç kimseyi karalamayan bir metod olduğunu belirtmektedir.⁸¹ Bu metod çerçevesinde Batı'nın İslâm'a saldırıda bulunduğu bir konuyu şu şekilde ele almaktadır: İlk olarak konunun Batı'da ele alınış biçimi ve bu konu hakkındaki uygulamaları açıklamakta, daha sonra da İslâm'daki uygulamanın sebep ve sonuçlarını serdederek İslâm'daki uygulamanın üstünlüğünü anlatmaktadır. Burada kendi metoduyla, tenkit ettiği Batı düşüncülerini arasındaki metod farklılığını açık bir şekilde gözönüne sermiştir.

Halil Hâlid Beyin özellikleri yıllarca yazılarının yayınlandığı *Sırat-ı Müstakim* gazetesinde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Bizim Avrupa'ya karşı vaziyetimiz ateşe karşı vaziyetimiz gibi olmalıdır. İcap eden harareti almalıyız, lâkin içine girmemeliyiz. İşte bu hakikatin asrımızdaki en büyük müdafii Halil Hâlid Beyefendi'dir. Lisaniyla, kalemiyle, bütün mevcudiyetiyle bu gâyeye hedef ittihaz eylemiştir.”⁸²

V. Hilâl ve Salib Münazaası Eseri

A. Batı Telakkîsi

Halil Hâlid Bey, Batılı emperyalistlerin sömürge faaliyetleri hakkındaki düşüncesini, “vazife-i temeddün” (medenileştirme vazife-

77 Wasti, s. 568; Halil Hâlid Bey, *Hilâl ve Haç Çekişmesi*, Sad. Mehmet Şeker-A. Bülent Baloğlu, Ankara, TDV, 1997, s. 51.

78 *Hilâl ve Salib Münazaası*, s. 4.

79 *Hilâl ve Salib*, s. 4.

80 *Hilâl ve Salib*, s. 4.

81 *Hilâl ve Haç çekişmesi*, s. 52.

82 *Sırat-ı Müstakim*, “Halil Hâlid Bey'in Meslek-i Tahriri”, IV/96, s. 307, (27 C. ahir 1328-24 Haziran 1326).

fesi) tezinden hareketle aktarmaktadır.⁸³ Vazife-i temeddün, Batılıların memleket içinde üretilen ürünlerine yeni pazarlar bulmak, sayıları artan memuriyet isteklerine Doğu ülkelerinde kadrolar tedarik etmek ve artan nüfusa yerleşebileceği yerler temin etmek için Doğu memleketlerini vahşi veya gayr-i medenî göstererek onları medenileştirmek için üzerlerinde hak talep etmeleridir. Ve bu düşünce siyasiler ve devlet adamları tarafından halkın zihnine telkin olunmuştur.⁸⁴

Halil Hâlid Bey, Batılıların Doğu üzerinde düşündükleri bu faaliyetleri gerçekleştirmek için zabt ve işgâline niyet edilen bir Doğu ülkesinin durumunu gayet perişan ve karışık bir şekilde tasvir ederek, onları “gayr-i mütemeddin”⁸⁵ (medenileşmemiş) olarak gösterdikleri tespitinde bulunmuştur.

Vazife-i temeddüne Doğulunun şiddetle ihtiyacı olduğunu düşünen Avrupa halklarından pek azı haricinde diğerlerinin, bir zamanlar Doğu kavimlerinin de medenî bir hayata sahip olduklarını, Doğu’nun, medeniyetin beşiği olduğunu ve ilerleme nurunun Doğu’dan geldiği düşüncesine sahip olmadıklarını belirtir.⁸⁶ Bu açıklamalar o dönemde İslâm medeniyetini aşağılayan Batı medeniyetine karşı hemen hemen tüm düşünürler tarafından serdedilmiş bir görüştür.⁸⁷

Halil Hâlid Bey, büyük bir imparatorluktan sonra sınırlarının her an ne olacağı belli olmayan ve sürekli bir çözülme içinde bulunan bir devletin mensubu olarak onu bu hale getiren nedenleri incelemek, teşhis etmek ve bir yerden tedaviye başlamak düşüncesindedir. Bu durumda bu çözülmenin en baş müsebbibi olarak Batı’yı görmektedir. “Medeniyet” kelimesine tam bir anlam verilemediği konusu üzerinde duran Halil Hâlid Bey, Avrupa kaynaklarındaki anlamlarına bakıldığında, Batılılarca “gayr-i mütemed-

din” (medenileşmemiş) sayılan birçok milletin medenî, özellikle Afrika ve Asya’da yaptıkları faaliyetlerle bazı Batılı milletlerin de “gayr-i mütemeddin” olarak değerlendirilmesi gerektiğini bildirmektedir.⁸⁸

Halil Hâlid Bey, Batılı devletlerin uzak memleketlerde takip ettikleri vazife-i temeddün faaliyetlerinde iki türlü güçlkle karşılaşacaklarını bildirir. Bunlar:

1. Ele geçirilen ülkenin yerli halkıdır. Avrupalılar Eğer bu yerlilerin kendilerine ne şekilde olursa olsun güçlük çıkaracaklarını hissedersenler onları ortadan kaldırırlar. İçlerinden sağ kalanlar olursa, onlarda Hıristiyanlaşarak ancak kendilerine has bir aşağı sosyal tabaka dairesinde kalırlar ve istilacılara hizmet vazifesiyle görevlendirilirler.

2. Tâbi olmaya zorlanan bir ülke halkının kendilerine has medenî hâle sahip olmalarıdır. Bu durumda vazife-i temeddüne muhalefet edenler zorla bastırılır. Hatta medenî devletlerin sahip oldukları üstün silahlar onların muhalefetlerini kolayca ortadan kaldıramazsa, her türlü nifak ve fesat hilesine başvurarak bütün direnme güçleri kırılır.⁸⁹

Kendine has medeniyete sahip memleketlerin yerlilerinin Avrupa’dan gelen göçmenlerle kaynaşarak asli kimliklerini kaybetmeleri veya istilacı unsurun kahredici etkisine dayanamayıp çökmeleri ve yok olmaları ihtimal dahilinde değildir. Bundan dolayıdır ki Müslüman halk ile meskun olan bir Doğu ülkesi istilacılar için gerçekte yeni bir vatan olarak telâkki olunamaz; o bir “sömürge”dir.⁹⁰

Sömürge ile işgal arasındaki farkı bu şekilde ortaya koyduktan sonra Doğu milletleri arasında Batı hegemonyasına en çok Müslümanların maruz kalmasını, Batı medeniyetinin önderleri için gidip gelmesi kolay bir faaliyet alanı teşkil etmesine bağlamaktadır. Çünkü bu bölge Afrika’nın Atlas okyanusu

83 *Hilâl ve Salib*, s. 6.

84 *Hilâl ve Salib*, s. 10.

85 *Hilâl ve Salib*, s. 8.

86 *Hilâl ve Salib*, s. 10.

87 Örnek olarak Namık Kemal’in *Renan Müdafaaanamesi*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1326, eseri ve o dönemde Renan’a karşı yazılmış reddiyeler verilebilir. Düccane Cündioğlu, “Ernest Renan ve ‘Reddiyeler’ Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik bir Yaklaşım”, *Divan*, 1996/2, s. 1-94.

88 *Hilâl ve Salib*, s. 9.

89 *Hilâl ve Salib*, s. 170.

90 *Hilâl ve Salib*, s. 171.

sahilinden Kafkasya'ya ve tam Avrupa kıtasının karşısındaki memleketlerdir.⁹¹ Ve Batılılar, Müslümanlara karşı yaptıkları sömürge faaliyetlerini haklı göstermek için, İslâm kuvvetlerinin güç birliği edip ittifakla Avrupalılar üzerine hücumu olarak nitelendirdikleri “pan-İslâmizm” tehlikesini göstermektedirler.⁹² Halil Hâlid bu eserinde zaman zaman “ittihad-ı İslâm” ile “pan-İslâmizm”i aynı anlamda kullanmış; fakat yaklaşık bir sene sonra aralarındaki farkı *Sırat-ı Müstakim*'de şu şekilde açıklamıştır:

“İttihad-ı İslâm ile panizlamizm ayrı gayri şeylerdir. Birincisi livâ-yı Muhammedîyi takdis eden akvâm-ı muhtelifenin tevhid-i kulûbuna (kalplerin birleştirilmesine) hâdim olur. Binâenaleyh mahiyetinde maksad-ı insanîyetkârâne mündemcidir. Halbuki panizlâmizm bir maksad-ı siyasî ile Avrupa'da icad olunmuştur ki İslâmiyetin ma'kulâta müstenit (akla dayanan) bir müesse-i mukaddese olduğunu anlayamayan garbiyyûn nazarında medeniyet-i hâzıra âsâr-ı hasenesine karşı ihdas edilmiş, mutaasıp bâtıl-ı mezhebîden ileri gelmiş bir tedbir-i muzır-ı siyasî olmak üzere telakkî edilip gitmektedir.”⁹³

Halil Hâlid medenileştirme vazifesi hakkında yukarıda özetlemeye çalıştığımız bilgileri verdikten sonra, İslâm ve Hıristiyanlık bağlamında bu konuyu daha geniş şekilde ele almıştır.

1. Hilâl ve Salib İlişkisi

Halil Hâlid Bey'e göre “hilâl” kelimesinin, İslâm'ın eşanlamlısı olarak, onun yerine kullanılması Avrupaî bir icattır. Hilâl'le ilgili bir diğer tesbiti de hilâl alametinin başlangıçta Romalılar ve sonra Bizanslılar tarafından kullanıldığı, Osmanlıların da Bizanslılardan alarak sancaklarına sembol yaptıklarıdır.⁹⁴ Halil Hâlid Beyin İslâmiyet ile Hıristiyanlık (Hilâl ve Sâlib) arasındaki münasebete dair görüşleri şu şekilde özetlenebilir:

91 *Hilâl ve Salib*, s. 10.

92 *Hilâl ve Salib*, s. 188.

93 Halil Hâlid, “Dersaadet'te Sırat-ı Müstakim Risâle-i Muteberesine”, *Sırat-ı Müstakim*, V/125, s. 349 (25 Muharrem-13 K. sâni 1326).

94 Halil Hâlid, “Türk Hilalinin Ash”, *Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Yıl:1, sy. 2, s. 158 (Mart 1926).

95 *Hilâl ve Salib*, s. 16 vd..

96 *Hilâl ve Salib*, s. 21 vd.

97 *Hilâl ve Salib*, s. 27 vd.

İlk olarak, İslâmiyet Hıristiyanlığın peygamberi olan Hz. İsa'yı hak peygamber olarak kabul eder ve ona iman eder. Bu iman hiçbir zaman Hıristiyanların kabul ettiği “Baba, Oğul, Kutsal Ruh” üçlemesindeki Hz. İsa'ya iman değildir.⁹⁵

İslâm'ın ilk yıllarından, en güçlü olduğu dönemler ve sonrasına kadar İslâm'ın Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlara büyük saygı gösterdikleri görülmektedir. Bu durum, “Ey Muhammed! İnananlara en şiddetli düşman olarak insanlardan Yahudileri ve Allah'a eş koşanları bulursun. Onlardan, inananlara sevgice en yakın 'Biz Hıristiyanlarız' diyenleri bulursun. Bu, onların içlerinde rahipler ve bilginler bulunmasından ve büyüklük taslamalarındandır.” (el-Maide- 5/82) ayetiyle en iyi şekilde anlaşılabilir. Buna mukabil Müslümanlar, Hz. İsa'nın hak peygamber olarak getirdiği tebliği içermeyen şu anki İncil'in nüshalarına inanmazlar ve kutsallığını kabul etmezler.⁹⁶

Bu açıklamalardan sonra Hilâl ve Salib'in dostâne şekilde cereyan etmesi gereken münasebetin, aksi bir durumda tezahür etmesinin sebebinin Hıristiyanlardan kaynaklandığı açıktır. Ve bu aradaki düşmanlık ateşini körükleyen unsurun Hıristiyanlıktaki ruhbanıyetten kaynaklandığını söyleyen Halil Hâlid, papazlığın geçmişten günümüze İslâmiyet aleyhinde propaganda faaliyetleri yürüttüğünü ve bununla beraber ehl-i İslâm'ın önemli haklarını ortadan kaldırmaya ve müesseselerinin en değerlilerini yok etmeye yönelik çalışmalarda bulunduğunu bildirmektedir.⁹⁷

Halil Hâlid Bey, İslâm ile Hıristiyanlık arasındaki düşmanlık nedeninin temelinde ruhbanlığı koymuş ve bu müessesenin, dînî unsurları dikkate almaktan öte, devrin siyasî ve sosyal eğilimlerini dikkate alarak faaliyetlerini sürdürmesi üzerinde uzun uzun durmuştur.

2. Ruhbanlık ve Vazife-i Temeddün Arasındaki Bağ

Halil Hâlid Bey, ruhbanlığın papazlığa ait olan ruhaniyet görevlerinden başka pek çok görevlerinin de olduğuna dikkat çekmektedir. Bu da insanlığa uygun vasıtalar icat ederek, Hıristiyan devletlerin medenileştirme vazifelerine yardımcı olmak için şarkta Hıristiyanlığı yayma işini yerine getirmektir. Batı'nın istila için Hıristiyan olmayan ülkelere girerken, rehberlik edenlerin başlarının papazlar olmasından dolayı bu tespit bu- lunmuştur.⁹⁸

Halil Hâlid Bey, İncil'de "Ben yeryüzüne barışı getirmeye gelmedim. Hayır, barış değil aksine bir kılıç göndermek için geldim." (Matta 3. Bölüm/34) pasajından yola çıkarak Hıristiyanlığın hiçbir zaman bütün insanlık arasında barışı benimsemiş bir durumda olmadığını ve olmayacağını söylemektedir.⁹⁹

Ruhbanlık yoluyla, sömürgecilik faaliyetleri sayesinde hatta onlara önderlik ederek Doğu ülkelerine Hıristiyanlığı yayma çabalarını, bunu yaparken de her türlü etkinlikte bulduklarını öğreniyoruz. Halil Hâlid Bey bu konuyla ilgili kitabında pek çok örneğe yer vermiştir. Bu örneklerden bir tanesine ayrıntılarına girmeden değinmek istiyoruz.

İlk örnek Fransa'dır.¹⁰⁰ Çünkü Fransa'nın resmî bir dini yoktur. Bu özelliğinden dolayı, onun sömürgesi altındaki Müslümanlara daha insanî davranması beklenir. Müslümanlar Kuzey Afrika'da Fransızların silahlı istilasına karşı koyamayarak hakimiyetlerini Fransızlara teslim etmişlerdir. Bunun üzerine Fransızlar, Müslüman köy ve kasabaları bir bir yakıp yıkmışlardır. Bu vahşî olayların mahiyetini dünya yalnızca Fransız kaynaklardan öğrendiği için, asıl mağdurların sesleri dünyaya ulaşamamıştır. Fransızların Kuzey Afrika'da uyguladığı sömürge metodu:

1. Müslümanları Atlas dağlarının güneyine ve Büyük Sahra içlerine kadar sürerek ve- rimli toprakların onlardan boşaltılmasını sağlamak.

98 *Hilal ve Salib*, s.31 vd.

99 *Hilal ve Salib*, s. 41.

100 *Hilal ve Salib*, s. 194 vd.

101 *Hilal ve Salib*, s.199 vd

102 *Hilâl ve Salib*, s. 184.

103 *Hilâl ve Salib*, s. 180.

2. Fransa'dan ve diğer Lâtin memleketlerinden sömürge ülkelerini vatan edinmek isteyenlere kolaylık göstererek sayılarını artırmak. Bu vesileyle yerli halka Fransız âdetlerini ve Hıristiyan dinini telkin etmek olduğunu söyleyen Halil Hâlid Bey, bu yolların Müslüman unsurunu bu topraklarda yok etmeye muvaffak olamadığını bildirmiştir.

Halil Hâlid Bey Fransa'dan başka sömürge faaliyetlerini hemen hemen aynı şekilde gerçekleştiren İngiltere, Rusya ve Hollanda gibi diğer Hıristiyan devletlerinden de örnekler vermiştir.¹⁰¹

Eserin son bölümlerini Müslümanların bu durum karşısında neler yapabilecekleri sorusunun cevabına ayırmıştır.

B. Müslümanların Emperyalizme Karşı Vazifeleri

Halil Hâlid Beye göre Müslümanların Batılı emperyalistlerin bu faaliyetleri karşısında ilk yapmaları gereken iş, Batılıların kilise eliyle "vazife-i temeddün" adı altında sömürge faaliyetlerine giriştiklerinin bilincinde olmaktır. Avrupa, Müslümanların bilinçlenmeleri sayesinde ahlâk ve yaşantı konusunda Müslümanlara etki edemeyecektir. Batılılar Müslümanlarda meydana gelen bu bilinçlenme hareketini yukarıda da belirttiğimiz üzere, kendilerine karşı "pan-İslâmizm" tehlikesi olarak görürler.¹⁰²

Bilinçlenmenin sadece Batı ile ilgili olan konularda değil, aynı zamanda Müslümanların kendi bölgelerinde bulunan tabii servet kaynaklarının farkında olması ve bunları kendilerinin işletip faydalanır hale getirilmesi konusunda da olması gerektiğini söyleyen Halil Hâlid, bu durum gerçekleşmediğinde Batılıların o kaynakları sömürge yoluyla kullanacaklarına dikkat çekmiştir.¹⁰³

Avrupalılar, işgal etmeyi düşündükleri Doğu devletlerinin parçalanarak bölüşülmesi ve bölüşülen bu parçalar üzerindeki Müslümanların zararına ve Hıristiyanların menfaatine hükümetler oluşturmak için bir "devletler topluluğu" meydana getirirler. Halil

Hâlid Bey bu durum karşısında İslâm milletlerinin karşılıklı dayanışma ve yardımlaşma içinde bir “siyasî birliğe”¹⁰⁴ kavuşmalarının gerekliliğini önemle vurgular. Ve İslâm kavimleri arasında bulunan sosyal bütünlüğün her devirden daha fazla, Batı tehlikesi altında bulunduğu bu dönemlerde kuvvetlenmesi gerektiğinin üzerinde durur.¹⁰⁵

Batı'nın saldırısından korunmak için, Müslümanların kendilerine uygun ne kadar çare varsa bu çareleri aramayı ihmal etmemeleri gerektiğini söyleyen Halil Hâlid Bey bu çarelerden birini “boykot” olduğunu açıklar. Türkçede ilk defa boykot kelimesi şu şekilde kullanılmıştır:

“Frenk'in topunu, tüfeğini, makinesini, alât-ı snaiyesini ahz u tatbik gibi ihtiyacât-ı mühimmenin tesviyesi müstesna olmak üzere lüzumu muhakkak olmayan emtia ve eşyasını ahz u isti'malden ictinâb etmek sahib-i cemiyet her bir müslümanın takibine seza bir meslek-i mühimmedir. Boycott veya Boycotage denilen meslek-i imtina vecihile bize karşı ibrâz-ı adavât eden ecânibin emtiasını red anlara karşı pek müessir bir sille-i mukâvemet olur.”¹⁰⁶

Batılının topu, tüfeği gibi önemli ihtiyaçların haricinde, zarurî olmayan mal ve eşyayı almaktan kaçınmanın hassasiyet sahibi her Müslüman'ın uyması gereken önemli bir görev olduğunu belirtmektedir. Halil Hâlid Bey boykot metodunun bize karşı düşmanlıklarını ortaya koyan yabancıların mallarını reddederek onlara karşı oldukça etkili bir silah olduğunu söylemekte; fakat, Müslümanların, özellikle Osmanlı Müslümanlarının, bu boykot usulünün gerekliliğine yeterli hassasiyeti göstermemelerinden şikayet etmektedir. Hatta Avrupa'yı taklit edenlerin, onların

eşyalarının da yüceliğine inanarak Avrupalılaşmaya çalıştıklarına değinen Halil Hâlid Bey, onların Avrupalı yaşam tarzını ne kadar kendilerine uygulamak isterlerse istesinler, Avrupalıların onları en aşağı kavimlerin fertleri olarak görececeklerini bildirmektedir.¹⁰⁷

Halil Hâlid, yukarıda özetle ele alınan hususlara riayet edildiğinde daha güçlü hale gelecek olan İslâm ile, Batılılardan gelecek istilâlara karşı kendilerini daha emin bir şekilde koruyabileceklerini söyler. Hatta Doğu İslâm'ının güç kazanma yolunda ilerlediği ve İslâm'ın menfaatleri ile Müslüman olmayan Doğu'nun kendi menfaatleri arasında bir yakınlığın oluşmaya başlayacağı düşüncesine sahiptir.¹⁰⁸

Sonuç

Hayatını, eserlerini ve *Hilâl ve Salib Münazaası* eserinde Batı'yı ele alış biçimini kısaca anlatmaya çalıştığımız Halil Hâlid Bey, ölümdünden sonra kendi yaşadığı topraklarda unutulmaya mahkum edilmiştir.

Halil Hâlid Beyin vazife-i temeddün adı altında ele aldığımız düşüncelerinden de anlaşıldığı üzere, o zamandan bugüne Batı'nın sömürge politikasında fazla bir değişiklik olmamıştır. Bu da o dönemde tartışılan konuların hâlâ günümüze ışık tuttuğunun bir göstergesidir.

Batı karşısında kendimizi anlamlandırma çalışmalarının hâlâ yoğun bir şekilde devam ettiği günümüzde, Batı'yla karşılaşmanın yaşandığı ilk dönemlerde bu konunun nasıl ve ne şekilde ele alındığını görerek bazı sonuçlara varmak daha doğru olacaktır. Bu sebeple bu konular hakkındaki düşüncelerimizi daha sağlam temellere dayandırmak için çalışmalar yapılması gerekmektedir.

104 Bu birliğin gerçekleşmesini kolaylaştıracakları düşündüğü için hilafetin Osmanlı Devleti'ne geçtiği günü, özel bir gün ilan edilmesi gerektiğini belirtir, bkz. “Sene-i Devriye-i hilafet”, *Sırat-ı Müstakim*, VI/139, s. 134 (7 R. ahir-1 Nisan 1327).

105 *Hilâl ve Salib*, s. 209-210.

106 *Hilâl ve Salib*, s. 212.

107 *Hilâl ve Salib*, s. 212.

108 *Hilâl ve Salib*, s. 213.